

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 15 (1991)

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ'

Άθως, Λαύρας Δ46. Ένα "σπουδαιτικό" μηνολόγιο από το τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα

Αγγελική ΜΗΤΣΑΝΗ

doi: [10.12681/dchae.1045](https://doi.org/10.12681/dchae.1045)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΗΤΣΑΝΗ Α. (1991). Άθως, Λαύρας Δ46. Ένα "σπουδαιτικό" μηνολόγιο από το τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 15, 257-270. <https://doi.org/10.12681/dchae.1045>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Άθως, Λαύρας Δ46. Ένα "σπουδαϊκό" μηνολόγιο από
το τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα

Αγγελική ΜΗΤΣΑΝΗ

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ' • Σελ. 257-270

ΑΘΗΝΑ 1991

ΑΘΩΣ, ΛΑΥΡΑΣ Δ46. ΕΝΑ «ΣΤΟΥΔΙΤΙΚΟ» ΜΗΝΟΛΟΓΙΟ
ΑΠΟ ΤΟ ΤΡΙΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ*

Ο κώδικας του Αγίου Όρους στη μονή της Λαύρας Δ46 (422)¹ είναι ένα μεταφραστικό μηνολόγιο για τους αγίους του μηνός Σεπτεμβρίου και ο πρώτος τόμος μιας δεκάτομης έκδοσης του αγιολογικού έργου του Συμεών Μεταφραστή. Το χειρόγραφο περιέχει 24 Βίους αγίων, των οποίων προηγείται «πίναξ» με τους τίτλους και την αρχή των περιεχομένων του βιβλίου. Η εικονογράφηση του τόμου συνίσταται σε μία μόνο ολοσέλιδη μικρογραφία του πρώτου αγίου του μηνός, του Συμεών του Στυλίτη (φ. 4v), τοποθετημένη ακριβώς απέναντι από την αρχή του κειμένου με το Βίο του αγίου (φ. 5r). Το χειρόγραφο διακοσμείται ακόμη με εικοσιδύο ταινιωτά επίτιτλα και άλλα δύο πύομορφα. Τα δύο πύομορφα εξαίρουν τους τίτλους των Βίων των αγίων Συμεών Στυλίτη (φ. 5r) και Ευσταθίου (φ. 174r). Η επικεφαλίδα του πίνακα των περιεχομένων (φ. 1v) περικλείεται σε διακοσμημένο ορθογώνιο επίτιτλο². Η διακόσμηση του τόμου συμπληρώνεται από αρχικά γράμματα ζωόμορφα, πτηνόμορφα ή διακοσμημένα με σχηματοποιημένα φυτικά και πεταλωτά θέματα. Το χειρόγραφο εισήχθη στον Άθω ήδη από τα τέλη του 13ου ή τις αρχές του 14ου αιώνα, αφιερωμένο στη μονή της Λαύρας από το γνωστό βιβλιόφιλο και συλλέκτη χειρογράφων Νικηφόρο Μοσχόπουλο. Σύμφωνα με δύο ιδιόχειρα σημειώματα, ο Νικηφόρος, μητροπολίτης Κρήτης, αφιέρωσε το βιβλίο στη Λαύρα του Οσίου Αθανασίου για την ψυχική σωτηρία του ιδίου (φ. 4v) και των γονέων του Αλεξίου και Ζωής (φ. 326v)³. Σύμφωνα με την άποψη των περισσότερων ερευνητών το μηνολόγιο της μονής της Λαύρας Δ46 χρονολογείται στο 12ο αιώνα⁴. Μόνο ο R. Nelson το χρονολογεί στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα⁵ και ο I. Σπαθαράκης, σε πρόσφατο άρθρο του, αναφερόμενος σε διακοσμητικό θέμα του χειρογράφου, το θεωρεί έργο «πιθανότατα του τρίτου τέταρτου του 11ου αιώνα», χωρίς όμως να παραθέτει στοιχεία για τη χρονολόγησή του⁶.

*Αισθάνομαι υποχρεωμένη να ευχαριστήσω θερμά το Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών της Θεσσαλονίκης, το Centre d'histoire des Textes του C.N.R.S. της Γαλλίας, επίσης την μονή Αγίας Αικατερίνης του Σινά και ειδικότερα τον π. Δημήτριο Τυγκμπασά-

νη, για τις διευκολύνσεις που μου προσέφεραν κατά την εξέταση μικροταινιών χειρογράφων ή και των ίδιων των χειρογράφων, καθώς και την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού. Ευχαριστίες οφείλονται ακόμη στον κ. Α. Τσελίκα για τη βοήθειά του στην παλαιογραφική μελέτη και στην κ. Ζ. Τορνεσάκη που σχεδίασε τα αρχικά γράμματα του λαυρεωτικού χειρογράφου γι' αυτή την εργασία. Το χειρόγραφο διάβασαν ο καθηγητής κ. Δ. Πάλλας και η κ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, τους οποίους και ευχαριστώ.

1. Σ. Ευστρατιάδης - Σπυρίδων μοναχός Λαυρεώτης, Κατάλογος των κωδίκων της Μεγίστης Λαύρας, Paris 1925, σ. 57-58. A. Ehrhard, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jhs., II, Leipzig 1938, σ. 325, 690 (στο εξής: Überlieferung).

2. Στ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, Οι θησαυροί του Αγίου Όρους, Γ', Αθήνα 1979, εικ. 111 (φ. 1v), εικ. 112 (φ. 5r), 113 (φ. 174r) (έγχρωμες εικόνες) (στο εξής: Οι θησαυροί).

3. Ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος υπογράφει 12ος στη σύνοδο του 1285 ως μητροπολίτης Κρήτης, τίτλο που πρέπει να έλαβε γύρω στο 1283. Η βενετσιάνικη κατοχή τον εμποδίζει να εγκατασταθεί στη νήσο και γύρω στα 1285-1289 του δίδεται ο πρόσθετος τίτλος του προέδρου της Λακεδαιμονίας, όπου παραμένει ως το 1315 ή 1316. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του έζησε στην Κωνσταντινούπολη. Για τελευταία φορά αναφέρεται στις πηγές το 1322. Πέθανε πάντως πριν από το 1332. Για τη ζωή του βλ. A. Papadopoulos-Kerameus, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, BZ XII (1903), σ. 215-223.

R. J. H. Jenkins and C. Mango, A Synodikon of Antioch and Lacedaemonia, DOP 15 (1961), σ. 241-242. Για τη βιβλιοθήκη του βλ. I. Ševčenko, The Imprisonment of Manouel Moschopoulos in the Year 1306, Speculum 27 (1952), σ. 134 (ανατ. στο Society and Life in Late Byzantium, London 1981, κεφ. IX). R. Nelson, The Manuscripts of Antonio Malakes and the Collecting and Appreciation of Illuminated Books in the Early Palaeologan Period, JÖB 36 (1986), σ. 248-252. E. Gamilischeg, Eine Platonhandschrift des Nikeforos Moschopoulos (Vind. Phil. gr. 21), Βυζάντιος, Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburtstag, Wien 1984, σ. 98-100.

Το σημείωμα στο φ. 326v έχει δημοσιευθεί από το Μ. Μανούσακα, Νικηφόρου Μοσχόπουλου επιγράμματα σε χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης του, Ελληνικά ΙΕ' (1957), σ. 246.

4. Ευστρατιάδης - Σπυρίδων μοναχός Λαυρεώτης, ό.π., σ. 57-58. Ehrhard, Überlieferung, II, σ. 325. P. Mijović, Ménologe, Recherches iconographiques, Beograd 1973, σ. 204, υποσημ. 17 (στο εξής: Ménologe). Στ. Πελεκανίδης κ.ά., Οι θησαυροί, Γ', σ. 248. Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, Ιστορημένα χειρόγραφα του Μηνολογίου του Συμεών Μεταφραστή (Ταξινόμηση των χειρογράφων-Εκδόσεις του Μηνολογίου), Παρουσία 1 (1982), σ. 287.

5. Nelson, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 248.

6. I. Spatharakis, An Illuminated Greek Grammar Manuscript in Jerusalem. A Contribution to the Study of Comnenian Illuminated Ornament, JÖB 35 (1985), σ. 238.

Η παράσταση του Συμεών στη μοναδική μικρογραφία του χειρογράφου (Εικ. 1) ακολουθεί τον απλούστερο συμβατικό εικονογραφικό τύπο του στυλίτη που επικράτησε στη μεσοβυζαντινή τέχνη⁷. Ο άγιος εικονίζεται πάνω στον ασκητικό του στύλο, ως τη μέση, μεταπικός, με τα χέρια μπροστά στο στήθος σε δέηση, προστατευμένος από χαμηλό κιγκλίδωμα. Φορεί καστανό μοναχικό ένδυμα και το κεφάλι του καλύπτει κουκούλιο. Το πρόσωπό του δυστυχώς είναι κατεστραμμένο. Ο στύλος υψώνεται πάνω σε βαθμιδωτή βάση στη μέση, περιζώνεται από διπλή κόκκινη ταινία και επιστέφεται από κορινθιάζον κιονόκρανο ζωγραφισμένο με έντονο μπλε και κόκκινο χρώμα. Διπλή κόκκινη ταινία ορίζει το φωτοστέφανο του αγίου από το γύρω χρυσό κάμπο. Με κόκκινα γράμματα είναι γραμμένη και η αγιωνυμική επιγραφή αριστερά και δεξιά από το κεφάλι του σε δύο στήλες: *Ο ΑΓΙΟΣ ΣΥΜΕΩΝ Ο ΣΤΥΛΙΤΗΣ*. Τέλος, η μικρογραφία πλαισιώνεται από απλή κόκκινη ταινία.

Πρόκειται για το Συμεών Στυλίτη τον πρεσβύτερο (1η Σεπτεμβρίου), όπως επικράτησε να λέγεται στη βιβλιογραφία, για να διακριθεί από το Συμεών Στυλίτη το νεότερο (23η ή 24η Μαΐου)⁸.

Ήδη από την προεικονομαχική περίοδο σώζονται αρκετές παραστάσεις του Συμεών του πρεσβύτερου, όσο και του νεότερου, σε ευλογίες, ανάγλυφες πλάκες ή άλλα μικροτεχνήματα, πάντα σε σχέση με τα κέντρα λατρείας τους. Συχνά όμως δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί για ποιον από τους δύο ομώνυμους αγίους πρόκειται⁹. Φαίνεται ότι και στη μεσοβυζαντινή περίοδο υπάρχει στην τέχνη μια σύγχυση της εικονογραφίας τους. Τα άσπρα γένεια και μαλλιά, χαρακτηριστικό του πρεσβύτερου, υιοθετούνται στη μεσοβυζαντινή τέχνη και για το νεότερο. Το κουκούλιο, αντίθετα, χαρακτηριστικό σε πρώιμες απεικονίσεις του νεότερου, παρατηρείται στη μεσοβυζαντινή τέχνη σε παραστάσεις του πρεσβύτερου. Επειδή δε η κοινότητα εικονογραφία τους δεν προσφέρει άλλα στοιχεία διάκρισης, η δυνατότητα γι' αυτή παρέχεται από τις διαφορετικές επωνυμίες που συνοδεύουν συχνά τις παραστάσεις τους. Ο Συμεών ο πρεσβύτερος επιγράφεται απλώς ως «Στυλίτης», όπως στη μικρογραφία του μηνολογίου της Λαύρας, ή συνοδεύεται από επωνυμίες που αναφέρονται στη Μάνδρα¹⁰, ως «ὁ τῆς μάνδρας» ή «ὁ ἐν τῇ μάνδρᾳ»¹¹, ή ακόμη «ὁ ἀρχιμανδρίτης»¹², ενώ ο Συμεών ο νεότερος συνοδεύεται από επωνυμίες που έχουν σχέση με το Θαυμαστό Ὅρος¹³, όπου ασκήτησε, ή από την επωνυμία «θαματοουργός»¹⁴.

Ωστόσο, ο απλούστατος εικονογραφικός τύπος που παραδίδεται από το χειρόγραφο μας είναι περισσότερο συνηθισμένος στη μνημειακή ζωγραφική. Ο Συμεών ο Στυλίτης εικονίζεται μοναχικός σε πολύ λίγες μι-

Εικ. 1. Ἄθως, Λαύρας Δ46, φ. 4ν. Ο ἅγιος Συμεών ο Στυλίτης.

κρογραφίες (Tbilissi A 648, του έτους 1030, Pierpont Morgan Library 692, φ. 214r, των αρχών του 12ου αι.)¹⁵. Αντιθέτως στις μικρογραφίες των χειρογράφων παρατηρείται τάση να εικονογραφείται ο άγιος σε πολυπρόσωπες και αφηγηματικές παραστάσεις. Ἄλλοτε ο Στυλίτης εικονίζεται ανάμεσα σε αγίους που η μνήμη τους τιμάται την ίδια ημέρα (Βιβλιοθήκη Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, Αγ. Σάβα 63, φ. 1r, από το δεύτερο μισό του 11ου αι.)¹⁶ και άλλοτε συνοδεύεται από ανώνυμους μοναχούς (Οξφόρδη, Bodleian Library, Barocci 230, φ. 3v, του έτους 1055¹⁷). Ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν πέντε μικρογραφίες χειρογράφων που παριστάνουν μία συμμετρική σύνθεση με το στυλίτη στο κέντρο πλαισιωμένο από τη μητέρα του και το μαθητή του σε δέηση προς αυτόν (Ἄθως, Σταυρονικήτα 23, φ. 2r, του 12ου αιώνα¹⁸, Βενετία, Biblioteca Nazionale di San Marco, gr. 586, φ. 1v, του 11ου-12ου αι.)¹⁹, όπου προστίθενται και δύο μοναχοί καθισμένοι στο κρηπίδωμα της βάσης του στύλου, Βατικανό, Biblioteca Apostolica Vaticana, gr. 1156, φ. 242r, του β' μισού του 11ου αι.)²⁰, Ἄθως, Διονυσίου 587 μ, φ. 116r, τέλη του 11ου αι.)²¹, Παρίσι, Bibliothèque Nationale, gr. 27, φ. 148r, του 12ου αι.)²². Σώζεται ένας μόνο εικονογραφικός κύκλος με σκηνές από τη ζωή του Στυλίτη (Ἄθως, Εσφιγμένου 14, φ. 2r και 2v, από το δεύτερο μισό του

11ου αι.²³) αλλά αρκετές σκηνές με αφηγηματικό περιεχόμενο απαντούν μεμονωμένες (π.χ. Vat. gr. 1613, σ. 2, γύρω στο έτος 1000²⁴).

Με βάση τον τύπο της εικονογράφησης του, δηλαδή με μία μικρογραφία που εικονίζει τον πρώτο άγιο του μηνός, το μηνολόγιο της μονής της Λαύρας Δ46 κατατάσσεται από τον Ρ. Μίιονιέ στα μηνολόγια της ομάδας Β, που εικονογραφούνται μόνο με ολόσωμες μορφές αγίων²⁵. Από την Ελένη Δεληγιάννη-Δωρή, η οποία αποδέχθηκε την αρχική διαίρεση των ιστορημένων μηνολογίων σε ομάδες Α και Β αλλά προχώρησε ειδικότερα σε υποδιαρέσεις τους, ο λαυρεωτικός κώδικας συνδέεται με τα μηνολόγια των Μετεώρων, μονή Μεταμορφώσεως 522 (τ. Χ, Μάιος-Αύγουστος), και του Βατικανού, Biblioteca Apostolica Vaticana, gr. 817 (τ. VII, πρώτο μισό Ιανουαρίου), του β' μισού του 11ου αιώνα²⁶. Και τα δύο αυτά χειρόγραφα εικονογραφούνται επίσης με μία ολοσέλιδη μικρογραφία με την παράσταση του πρώτου αγίου του τόμου. Στο μηνολόγιο της μονής Μεταμορφώσεως εικονίζεται ο όσιος Αρσένιος (φ. 2ν) και σε εκείνο του Βατικανού ο άγιος Παύλος ο Θηβαΐτης (φ. 2ν). Η συγκριτική μελέτη των μηνολογίων από τη Nancy Ševčenko —παλαιογραφική, κωδικολογική και τεχνοτροπική των μικρογραφιών— έδειξε ότι τα χειρόγραφα της μονής Μεταμορφώσεως και του Βατικανού ανήκουν στην ίδια έκδοση του Μεταφραστικού Μηνολογίου. Δεν περιέλαβε όμως η ερευνήτρια αυτή και το λαυρεωτικό κώδικα στην ίδια έκδοση²⁷.

Η συστηματική μελέτη του χειρογράφου του Αγίου Όρους, Λαύρας Δ46, μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι αυτό πράγματι δεν συνδέεται με τα μηνολόγια της μονής Μεταμορφώσεως και του Βατικανού, παρά με δύο άλλα μηνολόγια, τόμους μιας διαφορετικής έκδοσης του Μεταφραστή. Πρόκειται για τα χειρόγραφα της Μόσχας, Ιστορικό Μουσείο, gr. 9 (Vlad. 382) (τ. Χ, Μάιος-Αύγουστος) και του Σινά, μονή Αγίας Αικατερίνης, gr. 500 (τ. III, πρώτο μισό Νοεμβρίου). Το μηνολόγιο της Μόσχας χρονολογείται από κολοφώνα στο έτος 1063, και η ίδια χρονολογία αποδίδεται και στο δεύτερο σωζόμενο τόμο αυτής της έκδοσης, Σινά gr. 500²⁸.

7. Α. Ξυγγόπουλος, Οι στυλίται εις την βυζαντινήν τέχνην, ΕΕΒΣ 19 (1949), σ. 116-129.

8. H. Delehaye, Les Saints Stylites (SubsHag 14), Bruxelles-Paris 1923, σ. I-XXXIV, LIX-LXXV. A. J. Festugière, Antioche païenne et chrétienne. Lipianus, Chrysostome et les moines de Syrie, Paris 1957, σ. 347-401.

9. J. Lafontaine-Dosogne, Itinéraires archéologiques dans la région d'Antioche. Recherches sur le monastère et sur l'iconographie de s. Syméon Stylite le Jeune, Bruxelles 1967, σ. 67-217 (στο εξής Itiné-

raires). J. P. Sodini, Remarques sur l'iconographie de Syméon l'Alépin, Le Premier Stylite, MonPiot 70 (1989), σ. 29-53 (με πλήρη βιβλιογραφία) (στο εξής: Remarques).

10. H. Delehaye, Synaxarium EC, Bruxellis 1902, σ. 3: Ἐκ γοῶν τοῦ οἰκῆσαι ἐν τῇ λαύρᾳ τῇ ἐπονομαζομένη Μάνδρα λέγεται Συμεῶν ὁ τῆς Μάνδρας, ἐκ δὲ τοῦ εἰς διαφόρους στύλους ἀναχθῆναι καλεῖται Συμεῶν ὁ στυλίτης.

11. Παραδείγματα: ψηφιδωτό Νέας Μονής Χίου (Ντ. Μουρίκη, Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου, Α'-Β', Αθήνα 1985, σ. 191, πίν. 87β, 89β, 241β, 243), εικόνα μονής Σινά με παράσταση της Σταύρωσης (Κ. Weitzmann et al., The Icon, New York 1978, σ. 90, πίν. 26).

12. Παράδειγμα: Μικρογραφία του μηνολογίου της Οξφόρδης, Bodleian Library, Barocci 230, φ. 3ν (I. Hutter, Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften, Oxford Bodleian Library, I, Stuttgart 1977, σ. 49, εικ. 172).

13. Παραδείγματα: ψηφιδωτό Νέας Μονής Χίου (Μουρίκη, ό.π., σ. 187, πίν. 86α, 88α, 238 με την επιγραφή: Ὁ ἐν τῷ Θυμαστῷ Ὅρει), τρεις εulογίες (Sodini, Remarques, σ. 36-37).

14. Επιγραφή συνήθης σε μολύβδινες εulογίες (Sodini, Remarques, σ. 36-37) και σε αδημοσίευτη εικόνα της μονής Σινά.

15. A. Alibegachvili, Miniatures des manuscrits géorgiens des Xle-debut XIIle siècles, Tbilissi 1973, πίν. 3. The Pierpont Morgan Library, Exhibition of Illuminated Manuscripts held at the New York Public Library, New York 1934, σ. 20, αριθ. 36.

16. Βλ. υποσημ. 12.

17. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, ήτοι κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του αγιωτάτου αποστολικού τε και καθολικού ορθοδόξου πατριαρχικού θρόνου των Ιεροσολύμων και πάσης Παλαιστίνης αποκειμένων ελληνικών κωδίκων, II, Πετρούπολις 1894, σ. 111. A. Weyl-Carr, Byzantine Illumination. 1150-1250. The Study of a Provincial Tradition, Chicago and London 1987, σ. 230, μ. 7, D, 1.

18. Ehrhard, Überlieferung, II, σ. 326 (όπου το χφ. αναφέρεται ως Σταυρονικήτα 3). Σ. Λάμπρος, Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων, I, Cambridge 1895, σ. 76, αριθ. 888.

19. I. Furlan, Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana, I, Milano-Padova 1978, σ. 58.

20. Μίιονιέ, Ménologe, σ. 194, υποσημ. 146, εικ. 2.

21. Στ. Πελεκανίδης κ.ά., Οι θησαυροί, Α', Αθήνα 1973, σ. 441, εικ. 237.

22. H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle, Paris 1929, σ. 48, πίν. XCVIII.3. Α. Ξυγγόπουλος, Εulογία του αγίου Συμεών, ΕΕΒΣ 18 (1948), σ. 88-89, εικ. 3.

23. Πελεκανίδης κ.ά., Οι θησαυροί, Β', Αθήνα 1975, σ. 366-367, εικ. 327-328.

24. Codices e Vaticanis Selecti VIII: Il Menologio di Basilio II (Cod. Vaticano Greco 1613), Torino 1907, σ. 2.

25. Ρ. Μίιονιέ, Une classification iconographique de ménologes enluminés, Actes du XII Congrès International d'Etudes Byzantines (Ochride 1961), III, Beograd 1964, σ. 279 (στο εξής: Une classification). Ο ίδιος, Ménologe, σ. 212-214.

26. Δεληγιάννη-Δωρή, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 287, 306.

27. Ν. Ρ. Ševčenko, Six Illustrated Editions of the Metaphrastian Menologium, JÖB 32/4, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 1981 σ. 188, εικ. 2-3.

28. Ν. Ρ. Ševčenko, An Eleventh Century Illustrated Edition of the Metaphrastian Menologium, East European Quarterly 13 (1979), σ. 423-430. Η ίδια, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 198. Δεληγιάννη-Δωρή, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 283, 295-301 (με πλήρη βιβλιογραφία).

αἴορ· τὴν μίαν ἰσότη
 τὰς καὶ κασιλῶν·
 καὶ πρὸς τὸ παῖδα δὲ
 ξωπὶ μίαν αἴορ· μέ
 γαλοσὶν τὸ καὶ μὲ
 γαλοσὶν τὸ καὶ μὲ
 αἰ· κ· αἰ· εἰ· σ·
 τοῦ αἴορ κας
 τὸν αἴορ
 λωμ·

α
 ΗΨ ΛΓ
 λ ς
 =
 3

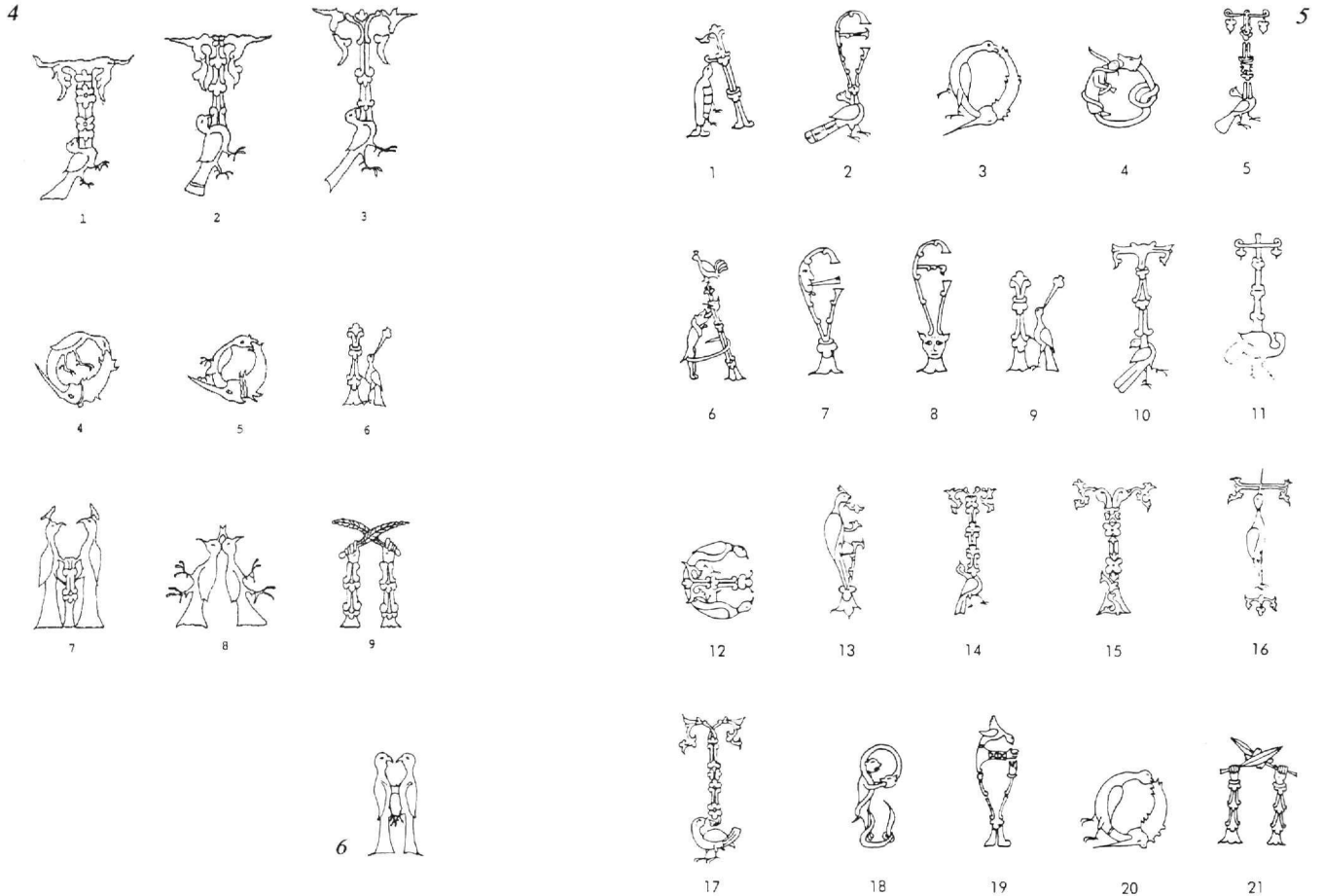
ἄπεριεπισκόπου γὰρ μα
 εἶδε· ἐγκώμιον εἰς τὸν ἁ
 γιον μάρτυρα φωκάου·
 θρὸς μὲν καὶ φωκάου
 αἴπασ· ὁ τὸν γόνυ αἴορ
 μαρτύρω καὶ αὐλοσ·
 πᾶσι· τὴν τὸν πα
 θῶν ἀποδοῦ χάριμ·
 αἵματι δὲ τὴν ἵπτε
 αἵματος τῶν πρὸ τῶν
 ὄλων αἵμοι κηρύττει
 ρωσας· πλημὲν αὐτοῖς
 τούτοις· οὐ μὲν τῶν
 ἀνώμην δόξα· οὐδὲ πρὸ
 ἑμὲ τρῶν· ἰσοταύτη
 τοῖς ὄλοις ἀποκθίλι
 ρωται· ἀλλὰ τὸ πρὸ
 τομικαὶ δάττον, οὐδὲ
 ὁ τὸν ἰσὸς μὲν φάγει
 ἰκαταφορὰ αἰ· πομδ·

Εικ. 2-3. Ἄθως, Λαύρας Δ46, φ. 204r και 302r.

ματ θαιου κ' εν
δμητη παρτου
πρασαν τοσ ημασ
δη θειαν φαντον
τω εντολην. της
μακαριασ εν παρα
δωσω οικησασθε
και διαμνησ απο
βαυμου. παν τοσ
ουτι μοσ ουτωρ πο

ρι το σωμα υπερφρο
μου τω. μοροις τω
τοις θειοις ενταχο
λου τω τορμου. ε
ταιπω διημεκωσ
φαιτα ζοκμοι.
ηδη δε και οτις προς
λυ προτρομοικφο
τη τοσ ολιθησασ
διαολοσ. αιμα κη
οις εντοπωικησ
δρηνσ ειδωσ. αιμα
δε και τοσ αιφρω
πρωηνφ αιφθο
μικμοσ. και ταυ
τροσ σηκατημ κη
εατωσ. εις κηρα
τρομ κηχαυ κημοσ.
εις λιθητησ εν
τολησ τορ αιφωρηα
ησ. και ο πρωτοσ πη
αδωσ. ενληθη φη
ησ ενωσ τορ παρ
δωσωμ. οικησθε αρ
του παρτω τοσ ημασ.
εις του τοσ απωλφασ
κατημ κητασ πο
ρι ιδωμ. και το προ
τορ εστο κηλομτασ

Εικ. 4, 1-9: Λαύρας Δ46, φ. 54r, 253r, 116v, 91v, 283v, 72r, 121v, 83v, 264r.

Εικ. 5, 1-5: Μόσχας gr. 9, φ. 1r, 159v, 192v, 28v, 101r· 6-11: Σινά gr. 500, φ. 5r, 24v, 118v, 175r, 43v, 77r· 12-17: Bodl.

Auct. T. Inf. 2.7, φ. 59r, 56v, 57v, 65v, 58v, 62v· 18-21: Venet. Marc. gr. 585, φ. 54v, 1r, 102v, 6v. (Από J. C. Anderson, *The Date and Purpose of the Barberini Psalter*, εικ. D).

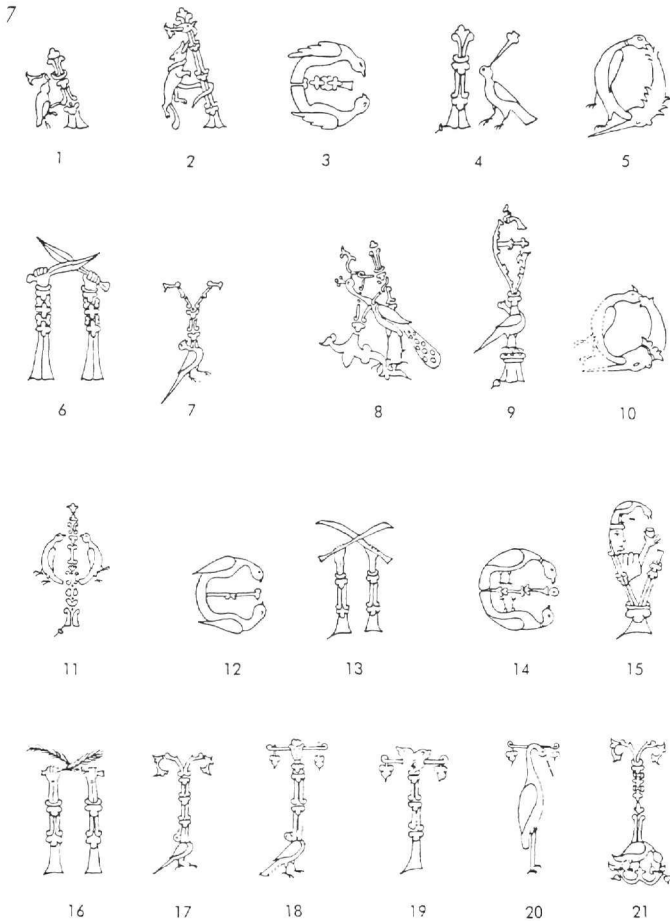
Εικ. 6. Σινά gr. 500, φ. 86r.

Πρώτα απ' όλα, είναι φανερές οι στενές παλαιογραφικές ομοιότητες που παρουσιάζει το μηνολόγιο της Λαύρας Δ46 (Εικ. 2) με τους δύο τόμους της έκδοσης του έτους 1063 (Εικ. 3). Και στα τρία χειρόγραφα παρατηρείται η ίδια μικρογράμματη όρθια γραφή. Τα γράμματα σχεδιασμένα χωρίς πολλές γωνίες δίνουν την αίσθηση στρογγυλής γραφής με ελαφρά δεξιοκλινή τάση. Παρεμβάλλονται επίσης αρκετοί μεγαλογράμματοι τύποι που η παρουσία τους άλλωστε είναι φυσική αυτή την εποχή. Διακρίνονται στοιχεία από την Perlschrift με τάση ανεξαρτητοποίησης των γραμμάτων (π.χ. το σύμπλεγμα ρο στο φ. 27). Οι τίτλοι σε ημιμεγαλογράμματη γραφή *Auszeichnungsmajuskel* θυμίζει περισσότερο την «αλεξανδρινή» μεγαλογράμματη²⁹. Χαρακτηριστικές είναι οι ομοιότητες των μικρών γραμμάτων ταυ, γάμμα, ζήτα, ψι. Σε αυτά θα

προσθέταμε ακόμη το σύμπλεγμα των γραμμάτων λθ και τον όμοιο τρόπο γραφής της λέξεως «αμήν» στο τέλος των κειμένων.

Η γραφή του λαυρεωτικού κώδικα φαίνεται λίγο πιο γρήγορη και βιαστικά γραμμένη. Όμως, οι ομοιότητες των χαρακτήρων είναι τόσο στενές που οδηγούν με αρκετή βεβαιότητα στην απόδοση και του χειρογράφου της Λαύρας στον ίδιο αντιγραφέα με εκείνον των μηνολογίων της έκδοσης Μόσχας και Σινά.

Ομοιότητες διαπιστώνονται επίσης και στη διακόσμηση των αρχικών γραμμάτων. Στο λαυρεωτικό χειρόγραφο ξεχωρίζουν τα αρχικά γράμματα ταυ, όμικρον και κάππα για την καλαισθησία, την ευρηματικότητα και τη συγγένειά τους με τα αντίστοιχα των μηνολογίων της έκδοσης του 1063³⁰. Το αρχικό ταυ (φ. 54v, 116v και 253r) (Εικ. 4. 1-3), όπου το γράμμα τούτο

Εικ. 7. 1-7: Barb. gr. 372, φ. 53r, 249r, 67v, 65v, 137v, 130r, 48r. 8-11: Ιερουσαλήμ, Τάφου 14, φ. 223v, 6r, 307r, 218v. 12-13: Λονδίνο, Brit. Lib. Add. 19352, φ. 148v, 100r. 14-21: Phillipps 7667, φ. 112v, 59r, 154v, 3v, 242v, 118v, 123v, 110v. (Από J. C. Anderson, *The Date and Purpose of the Barberini Psalter*, εικ. C).

στηρίζεται σε πτηνό και επαναλαμβάνεται με μικρές παραλλαγές, βρίσκεται τα παράλληλά του στο αντίστοιχο γράμμα των χειρογράφων της Μόσχας (φ. 101r) (Εικ. 5. 5) και του Σινά (φ. 43v, 77r και 99r) (Εικ. 5. 10-11). Το αρχικό όμικρον (φ. 91v και 238v) (Εικ. 4. 4-5), που σχηματίζεται με τα καμπυλωμένα σώματα ενός πτηνού και ενός ψαριού που το ένα δαγκώνει την ουρά του άλλου, είναι πανομοιότυπο με εκείνο του μηνολογίου της Μόσχας (φ. 192r) (Εικ. 5. 3). Ακόμη, το αρχικό κάππα (φ. 72r) (Εικ. 4. 6), με το κάτω πλάγιο σκέλος σε σχήμα πτηνού, μοιάζει καταπληκτικά με το αντίστοιχο γράμμα του μηνολογίου του Σινά (φ. 175r) (Εικ. 5. 9). Τέλος, διαπιστώνεται κοινή αφετηρία στη σύνθεση των αρχικών μι και λάμβδα του λαυρεωτικού κώδικα (φ. 121v και 83v) (Εικ. 4. 7-8) και του αρχικού ήτα στον κώδικα του Σινά (φ. 86r) (Εικ. 6). Η σύνθεση

και των τριών αρχικών γραμμάτων βασίζεται στο σύμπλεγμα δύο πτηνών.

Επιπλέον, ενδιαφέρον κοινό στοιχείο παρουσιάζουν οι επιγραφές που συνοδεύουν δύο αρχικά γράμματα στο μηνολόγιο της Λαύρας και ένα αρχικό σε εκείνο της Μόσχας. Στο μηνολόγιο της Λαύρας Δ46, το πτηνόμορφο αρχικό λάμβδα (φ. 83v), το πρώτο γράμμα του Βίου του αγίου Σευηριανού, ο οποίος μαρτύρησε επί Λικινίου, συνοδεύεται από την επιγραφή *Ο ΔΙΚΙΝΝΙΟΣ*. Στο ίδιο χειρόγραφο το αρχικό κάππα (φ. 72r), επίσης πτηνόμορφο, που είναι το πρωτόγραμμα για τη διήγηση του Εν Χώναις Θαύματος του αρχαγγέλου Μιχαήλ, συνοδεύεται από μία επιγραφή δυσανάγνωστη, πιθανώς *ΤΟ ΘΑΥΜΑ*. Παράλληλα, στο μηνολόγιο της Μόσχας παρατηρείται ότι το ανθρωπόμορφο αρχικό γράμμα όμικρον (φ. 28v), το πρωτόγραμμα του Βίου των αγίων Μανουήλ, Σάβελ και Ισμαήλ, οι οποίοι μαρτύρησαν επί Ιουλιανού του Παραβάτη, συνοδεύεται από την επιγραφή *Ο ΠΑΡΑΒΑΤΗΣ*³¹. Το γράμμα αποτελείται από το σύμπλεγμα μιας αυτοκρατορικής μορφής με ένα φίδι και υπονοείται η τιμωρία του δώκτη. Είναι φανερό ότι για τα μηνολόγια της Λαύρας και της Μόσχας χρησιμοποιήθηκαν κοινά πρότυπα. Μόνο που στο λαυρεωτικό χειρόγραφο δεν παρατηρείται αντίστοιχη αναλογία ανάμεσα στις επιγραφές και τα αρχικά γράμματα τα οποία συνδυάζονται με πτηνά.

Για το πιθανό πρότυπο της επιγραφής του αρχικού λάμβδα του λαυρεωτικού μηνολογίου μπορεί να προσφέρει κάποια ιδέα το μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodleian Library, Cromwell 26 (σ. 162), όπου το αρχικό λάμβδα, ανθρωπόμορφο εδώ, είναι επίσης πρωτόγραμμα του Βίου του αγίου Σευηριανού και συνοδεύεται από την ίδια επιγραφή *Ο ΔΙΚΙΝΙΟΣ*³². Αυτό το αρχικό σχηματίζεται από μια αυτοκρατορική μορφή, το Λικίνιο, κρεμασμένο από αλυσίδα που την τραβά δυ-

29. H. Hunger, *Minuskel- und Auszeichnungsschriften im 10.-12. Jahrhundert*, La paléographie grecque et byzantine, Paris 1977, σ. 208, υποσημ. 28, πίν. 15. Ο ίδιος, *Epigraphische Auszeichnungsmajuskel*, JÖB 26 (1977), σ. 208.

30. Σχέδια των αρχικών γραμμάτων των μηνολογίων της έκδοσης Μόσχας και Σινά βλ. J. C. Anderson, *The Date and Purpose of the Barberini Psalter*, CahArch 31 (1983), σχέδ. D, 1-5 (Μόσχας gr. 9), 6-11 (Σινά gr. 500). Έγχρωμες φωτογραφίες βλ. V. D. Likhachova, *Byzantine Miniature. Masterpieces of Byzantine Miniature of IXth-XVth Centuries in Soviet Collections*, Moscow 1977, πίν. 11 (φ. 101r, αρχ. T), 12 (φ. 28v, αρχ. O), 14 (φ. 159v, αρχ. E). Ασπρόμαυρες φωτογραφίες βλ. I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Manuscripts to the Year 1453*, II, Leiden 1981, πίν. 141 (Μόσχας gr. 9, φ. 2r, αρχ. A). K. Weitzmann, *Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, Collegeville-Minnesota 1973, εικ. 26 (Σινά gr. 500, φ. 5r, αρχ. A).

31. Likhachova, ό.π., πίν. 12.

32. Hutter, ό.π. (υποσημ. 12), I, αριθ. 23, σ. 36, πίν. 127.

νατά στο πλάι ένας άγγελος πετώντας. Φαίνεται ότι ο γραφέας του λαυρεωτικού μηνολογίου αντέγραψε μαζί με το κείμενο και την επιγραφή που συνόδευε το ανθρωπόμορφο αρχικό γράμμα, το οποίο όμως εδώ επρόκειτο να είναι πτηνόμορφο.

Στις παλαιογραφικές ομοιότητες και εκείνες των αρχικών γραμμάτων των χειρογράφων που εξετάσαμε, έρχονται να προστεθούν και όσες αφορούν στα κωδικολογικά στοιχεία. Πρόκειται για χειρόγραφα μεγάλου μεγέθους. Οι διαστάσεις των φύλλων τους ελάχιστα διαφέρουν (Λαύρας Δ46: 31×25,4 εκ., Σινά gr. 500: 38,5×27,5 εκ., Μόσχας gr. 9: 38,5×26,5 εκ.). Η χάραξη της περγαμηνής είναι του ίδιου τύπου και στα τρία χειρόγραφα (Π,4D κατά Lake³³ και K44C2 κατά LeRoy)³⁴. Ομοιότητες παρουσιάζει επίσης και ο τρόπος τοποθέτησης του κειμένου στη σελίδα (κείμενο σε δύο στήλες). Ανάλογες με τις διαστάσεις τους και τον αριθμό των σειρών κατά σελίδα (Λαύρας Δ46: 31 σειρές, Μόσχας gr. 9 και Σινά gr. 500: 29 σειρές) είναι και οι διαστάσεις της γραμμένης επιφάνειας (Λαύρας Δ46: 21×17,5×7,5 εκ., Σινά gr. 500: 27×17,5×7,2 εκ.).

Για τη διακόσμηση των τριών μηνολογίων με ταινιωτά ή πύομορφα επίτιτλα χρησιμοποιούνται θέματα συνηθισμένα σε κωνσταντινουπολίτικα χειρόγραφα του β' μισού του ΙΙου αιώνα³⁵. Βασικό θέμα το «ασανιδικό» ανθέμιο σε διάφορες παραλλαγές τοποθετείται παρατακτικά όρθιο ή πλαγίως είτε εγγράφεται σε εφάπτομενους κύκλους ή σε κύκλους ενωμένους με οριζόντιους ελικοειδείς ή διαγώνιους βλαστούς. Τα τριγωνικά κενά που δημιουργούνται συνήθως γεμίζουν με τρίφυλλα ή πεταλωτά ανθεμοειδή. Δε λείπουν και τα συνθετότερα πεταλωτά ανθέμια σε παρατακτική διάταξη.

Τρία επίτιτλα του λαυρεωτικού κώδικα επιστέφονται από αμφορέα ανάμεσα σε πτηνά και ζώα. Πάνω από το ορθογώνιο επίτιτλο που πλαισιώνει την επικεφαλίδα του πίνακα περιεχομένων (φ. 1ν, Εικ. 8), αριστερά και δεξιά από τον αμφορέα ζωγραφίζονται αντωπά παγόνια³⁶, αντίνωτοι λαγοί³⁷, αντωποί γρύπες³⁸ και πέρδικες³⁹. Αντωπά παγόνια είναι ζωγραφισμένα αριστερά και δεξιά από τον αμφορέα πάνω από το πύομορφο επίτιτλο στο φ. 5r (Εικ. 9) και πέρδικες, από τις οποίες η μία πίνει νερό, αριστερά και δεξιά από τον αμφορέα πάνω από το επίτιτλο στο φ. 174r (Εικ. 10). Στις μικρογραφίες φ. 1ν (Εικ. 8) και φ. 5r (Εικ. 9) το όλο ειδυλλιακό θέμα είναι τοποθετημένο ανάμεσα σε βλαστούς με φύλλα και άνθη. Ως σύνολο, το τελευταίο διακοσμητικό θέμα απουσιάζει από τα μηνολόγια της έκδοσης των χειρογράφων Μόσχας και Σινά, αλλά είναι συχνό και συνηθισμένο σε χειρόγραφα του ΙΙου και του Ι2ου αιώνα⁴⁰.

Σημαντική όμως διαφορά διαπιστώνεται στον τύπο εικονογράφησης των μηνολογίων της Μόσχας και του Σινά από (εκείνον) του μηνολογίου της Λαύρας. Κάθε Βίος των μηνολογίων της έκδοσης των χειρογράφων Μόσχας και Σινά συνοδεύεται από μία μικρογραφία που απεικονίζει την ολόσωμη παράσταση του αγίου, όταν αυτός είχε ειρηνικό θάνατο, ή τη σκηνή του μαρτυρίου του. Η μικρογραφία που ιστορεί τον πρώτο Βίο στον τόμο του Σινά και οι μικρογραφίες εννέα κειμένων στο χειρόγραφο της Μόσχας περιλαμβάνουν σύντομους κύκλους από τη ζωή των αγίων ή των ιερών ιστοριών που συνοδεύουν, και αποτελούνται από δύο έως τέσσερις σκηνές⁴¹. Έτσι τα μηνολόγια αυτά κατατάσσονται στην ομάδα Α των ιστορημένων μηνολογίων, σύμφωνα με την αρχική διαίρεση του Ρ. Μίτζονιέ, που περιλαμβάνει μηνολόγια εικονογραφημένα με σκηνές από τη ζωή και το μαρτύριο των αγίων⁴².

Η μέχρι τώρα μελέτη των ιστορημένων μηνολογίων απέδειξε ότι οι τόμοι που ανήκουν στην ίδια έκδοση παρουσιάζουν κοινό τύπο διακόσμησης και εικονογράφησης, προφανώς για λόγους ομοιομορφίας⁴³. Κατά συνέπεια, ο διαφορετικός τρόπος εικονογράφησης των τόμων της έκδοσης της Μόσχας και του Σινά από εκείνον του μηνολογίου της Λαύρας δεν επιτρέπει να θεωρηθεί ο λαυρεωτικός κώδικας ως τόμος της ίδιας έκδοσης του μεταφραστικού μηνολογίου. Εκτός τούτου, η κακή διατήρηση της μοναδικής μικρογραφίας του λαυρεωτικού χειρογράφου δεν προσφέρει τη δυνατότητα για ασφαλείς τεχνολογικές παρατηρήσεις και συγκρίσεις.

Ωστόσο, οι παλαιογραφικές και κωδικολογικές ομοιότητες, καθώς επίσης και εκείνες των αρχικών γραμμάτων και διακοσμητικών θεμάτων που διαπιστώθηκαν ανάμεσα στο χειρόγραφο της Λαύρας και σε εκείνα της έκδοσης της Μόσχας και του Σινά, επιτρέπουν: α) τη χρονολόγηση του χειρογράφου της Λαύρας Δ46 με βεβαιότητα στο τρίτο τέταρτο του ΙΙου αιώνα, και πιο συγκεκριμένα γύρω στο έτος 1063, εφόσον θα πρέπει να έχει γραφεί από τον ίδιο αντιγραφέα με εκείνον των χειρογράφων της Μόσχας και του Σινά, και β) τη διατύπωση της υπόθεσης ότι ο λαυρεωτικός κώδικας προέρχεται από το ίδιο με αυτά τα χειρόγραφα βιβλιογραφικό εργαστήριο.

Με αφορμή αυτό το συσχετισμό διαπιστώνεται ακόμη ότι η συμβατική διαίρεση των ιστορημένων μηνολογίων σε ομάδες Α και Β με κριτήριο τον τύπο εικονογράφησης, πολύ χρήσιμη βεβαίως για τη μελέτη της εικονογραφίας συγκεκριμένων αγίων, αποδεικνύεται ανεπαρκής και ασφαλώς δεν είναι περιοριστική για τον προσδιορισμό των εργαστηρίων παραγωγής χειρογράφων. Δικαιώνεται έτσι η μέθοδος μελέτης των ιστορημένων μηνολογίων που πρότεινε η Nancy Sève

Εικ. 8. Άθως, Λαύρας 446, φ. 1v.

ženko⁴⁴, αυτή την οποία ακολουθήσαμε σε γενικές γραμμές στην εργασία μας.

Τίθεται στη συνέχεια το ερώτημα ποιο μπορεί να ήταν το εργαστήριο παραγωγής των τριών αυτών χειρογράφων. Το ίδιο το χειρόγραφο της Λαύρας 446 δεν προσφέρει ιδιαίτερα στοιχεία για τον εντοπισμό του εργαστηρίου. Παρουσιάζει όμως χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που οδηγούν στην κωνσταντινουπολίτικη παραγωγή του δεύτερου μισού του 11ου αιώνα. Η διαφοροποίηση της διακόσμησης των τίτλων στους Βίους των αγίων Συμεών Στυλίτη (φ. 5r) και Ευσταθίου (φ. 174r) (Εικ. 9-10), με πύμορφα επίτιτλα που επιστέφονται από αμφορέα ανάμεσα σε πτηνά, αντί για τα απλούστερα ταινιωτά επίτιτλα, δεν οδηγεί σε συγκεκριμένα συμπεράσματα. Η φαινομενικά ιδιαίτερη τιμή, η αποδιδόμενη στους δύο αυτούς αγίους, δεν μπορεί προς το παρόν να ερμηνευθεί από ιστορικές ή λει-

33. K.-S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, VI, Boston-Mass. 1936, αριθ. 229.

34. J. Leroy, *Les types de réglure des manuscrits grecs*, Paris 1976.

35. A. Frantz, *Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology*, ArtB XVI (1934), σ. 55-59, πίν. VII.17, XXI.25. Για το συμβολικό περιεχόμενο των κοσμημάτων στα μηνολόγια βλ. P. Mijonίć, *Corona anni dans les cycles ménologiques*, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, II, Αθήνα 1981, σ. 495.

36. Πρβλ. Λαύρας A118, φ. 136r, 13ου αι. (Πελεκανίδης κ.ά., *Οι θησαυροί*, Γ', εικ. 62), Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος 2645, φ. 68r, β' μισού 11ου αι. (Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου-Χ. Τουφεξή-Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Α', Αθήνα 1978, εικ. 320).

37. Πρβλ. Τάφου 52, φ. 50v, μέσα 12ου (Spatharakis, ό.π. (υποσημ. 6), εικ. 1).

38. Πρβλ. Τάφου 52, φ. 50r, μέσα 12ου (Spatharakis, ό.π. (υποσημ. 6), εικ. 3), Διονυσίου 4, φ. 8r, μέσα 12ου αι. (Πελεκανίδης κ.ά., *Οι θησαυροί*, Α', εικ. 17).

39. Πρβλ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος 2363, φ. 115r, 12ου αι. (Μαραβά-Χατζηνικολάου-Τουφεξή-Πάσχου, ό.π. (υποσημ. 36), Α', εικ. 328), Διονυσίου 65, φ. 110r, 1313, Διονυσίου 17, φ. 1r, 12ου αι., Παντοκράτορας 10, φ. 105r, 12ου αι. (Πελεκανίδης κ.ά., *Οι θησαυροί*, Α', εικ. 127, 50, και Γ', εικ. 173).

40. Spatharakis, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 238.

41. Ehrhard, *Überlieferung*, II, σ. 622, 692 (χφ. Μόσχας), 411, 692 (χφ. Σινά). Mijonίć, *Ménologe*, σ. 197 (χφ. Μόσχας), 203 (χφ. Σινά). Šenčenko, *An Eleventh Century Edition*, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 423-425, πίν. 1-6. Δελγιάννη-Δωρή, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 299-301, πίν. 5-8 (χφ. Μόσχας-Σινά). K. Weitzmann, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 20, πίν. 26 (Σινά gr. 500). Likhachova, ό.π. (υποσημ. 30), πίν. 11-14 (Μόσχας gr. 9). Lake, ό.π. (υποσημ. 33), VI, αριθ. 299, πίν. 408-411 (Μόσχας gr. 9). Spatharakis, ό.π. (υποσημ. 30), αριθ. 78, πίν. 141-143 (Μόσχας gr. 9).

42. Mijonίć, *Une classification*, σ. 279. Ο ίδιος, *Ménologe*, σ. 213.

43. Šenčenko, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 191.

44. Ό.π., σ. 189-191. Γενικότερα για τη μέθοδο προσέγγισης των αντιγραφικών εργαστηρίων βλ. J. Irgoin, *Pour une étude des centres de copie byzantins*, *Scriptorium* 12 (1958), σ. 208-222, και *Scriptorium* 13 (1959), σ. 177-209.

Εικ. 9-10. Ἄθως, Λαύρας Δ46, φ. 5r και 174r.

τουργικές συγκυρίες, που να συνδέονται με συγκεκριμένο τόπο παραγωγής χειρογράφων⁴⁵.

Επομένως, η έρευνά μας στρέφεται προς τα μηνολόγια της έκδοσης των χειρογράφων Μόσχας και Σινά. Από τον J. Anderson έχει διατυπωθεί η γοητευτική υπόθεση ότι πρόκειται για προϊόντα του βιβλιογραφικού εργαστηρίου της μονής Στουδίου⁴⁶. Σε σχετικώς πρόσφατο άρθρο του για το ψαλτήριο Barberini (Vat. Barb. gr. 372) αποδίδει μία ομάδα από επτά ακόμη χειρόγραφα στο σπουδιτικό βιβλιογραφικό εργαστήριο, ανάμεσα στα οποία τα δύο μηνολόγια της Μόσχας και του Σινά. Η απόδοση στο εργαστήριο της μονής Στουδίου και η σύνδεση ολόκληρης της ομάδας των κωδίκων χειρογράφων βασίστηκε σε δύο κυρίως στοιχεία: α) στις ομοιότητες των διακοσμημένων αρχικών γραμμάτων και β) σε τεχνοτροπικές ομοιότητες των μικρογραφιών που κοσμούν τα χειρόγραφα. Ο μοναδικός κώδικας αυτής της ομάδας, που έλκει με απόλυτη

ασφάλεια την καταγωγή του από το σπουδιτικό εργαστήριο είναι το ιστορημένο ψαλτήριο του Λονδίνου, British Library, Additional 19352, το οποίο χρονολογείται στο έτος 1066 με βάση κολοφώνα⁴⁷. Αρχαιότερα στην ομάδα αυτή θεωρούνται τα μηνολόγια της Μόσχας gr. 9 και του Σινά gr. 500, που πράγματι παρουσιάζουν φανερές τεχνοτροπικές ομοιότητες με το ψαλτήριο του έτους 1066, ενώ στα υπόλοιπα χειρόγραφα —Ιεροσόλυμα, Βιβλιοθήκη Ελληνικού Πατριαρχείου, Τάφου 14⁴⁸, Λονδίνο, British Library, Loan 36 - Philipps 7667, Οξφόρδη, Bodleian Library, Auct. T. Inf. 2.7, Βενετία, Biblioteca Nazionale di San Marco, gr. 585 — ο J. Anderson διαπιστώνει μια εξέλιξη της ίδιας τεχνοτροπίας⁴⁹. Στην ίδια ομάδα προστίθενται τα χειρόγραφα του Βατικανού, Biblioteca Apostolica Vaticana, gr. 1156, και του Παρισιού, Bibliothèque Nationale, gr. 74⁵⁰.

Όπως σημειώσαμε και προηγουμένως, η κακή διατή-

ρηση της μοναδικής μικρογραφίας του μηνολογίου της Λαύρας δεν επιτρέπει ασφαλείς τεχνολογικές συγκρίσεις. Ωστόσο, τα αρχικά γράμματα που κοσμούν το λαυρεωτικό χειρόγραφο μπορούν με επιτυχία να συγκριθούν με εκείνα της παραπάνω ομάδας χειρογράφων. Εκτός από τα αρχικά γράμματα ταυ, όμικρον και κάππα (Εικ. 4. 1-6), που παρουσιάζουν εμφανείς ομοιότητες με τα αντίστοιχα γράμματα των μηνολογίων Μόσχας - Σινά και που επαναλαμβάνονται με πολύ λίγες διαφοροποιήσεις στα υπόλοιπα χειρόγραφα (Vat. Barb. gr. 372, φ. 65v (Κ), φ. 137v (Ο), Ιεροσόλυμα, Τάφου 14, φ. 307r (Ο), Phillipps 7667, φ. 3v (Τ), Venet. Marc. gr. 585, φ. 102v (Ο) (Εικ. 7. 4, 5, 10, 17 και Εικ. 5. 20)⁵¹, θα πρέπει ακόμη να προστεθεί η ομοιότητα με το χαρακτηριστικότερο αρχικό γράμμα αυτής της ομάδας, το αρχικό πι. Το ασυνήθιστο αυτό γράμμα, με τα δύο χέρια που κρατούν διασταυρωμένα κλαδιά φοίνικα στην οριζόντια κεραία του (Λαύρας Δ46, φ. 264r) (Εικ. 4. 9), συγκρίνεται με τα παράλληλά του στα χειρόγραφα του Βατικανού (Barb. gr. 372, φ. 130r), του Λονδίνου (Brit. Lib. Add. 19352, φ. 100r και Brit. Lib. Phillipps 7667, φ. 154v), της Βενετίας (Marc. gr. 585, φ. 6v) (Εικ. 7. 6, 13, 16 και Εικ. 5. 21)⁵². Διαπιστώνεται, συνεπώς, ότι τα αρχικά γράμματα του λαυρεωτικού μηνολογίου εντάσσονται άνετα στην ομάδα διακοσμημένων αρχικών των χειρογράφων που αποδίδονται στη μονή Στουδίου.

Εφόσον είναι αποδεκτή η στουδιτική καταγωγή των μηνολογίων της Μόσχας και του Σινά, το μηνολόγιο της Λαύρας, γραμμένο από τον ίδιο αντιγραφέα και στο ίδιο με αυτά εργαστήριο, θα πρέπει να θεωρηθεί προϊόν του αντιγραφικού εργαστηρίου της περίφημης κωνσταντινουπολίτικης μονής⁵³. Ανάμεσα, λοιπόν, στα μέχρι τώρα γνωστά ιστορημένα χειρόγραφα που αποδίδονται στη μονή Στουδίου, έρχεται να προστεθεί ένας ακόμη κώδικας, ο Λαύρας Δ46 (422), που επιπλέον μπορεί να χρονολογηθεί με αρκετή ασφάλεια γύρω στο έτος 1063.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Άθως, Λαύρας Δ46 (422)⁵⁴

Μεταφραστικό μηνολόγιο για το μήνα Σεπτέμβριο (τόμος Ι).

Χρονολόγηση: τρίτο τέταρτο του ΙΙου αιώνα, γύρω στο έτος 1063.

Περιεχόμενο: 24 Βίοι της στερεότυπης έκδοσης του μηνολογίου του Συμεών Μεταφραστή. Ο Βίος των αγίων Ευδοξίου, Ρωμύλου, Ζήνωνος και Μακαρίου (7 Σεπτεμβρίου) δεν περιλαμβάνεται στον τόμο.

Φύλλα: 326 από περγαμηνή.

Διαστάσεις: 31×24,5 εκ.

Χάραξη: τύπος Π,40D κατά Lake, K44C2 κατά Leroy.

Αριθμός σειρών: 23.

Αριθμός γραμμών κατά σειρά: 15-16.

Διαστάσεις γραμμένης επιφάνειας: 21×17,5×7,5 εκ.

Γραφή

Κείμενο: μικρογράμματη γραφή, καστανόμαυρο μελάνι.

Ημερομηνία: κεφαλαία γράμματα χρυσά (Epigraphische Auszeichnungsmajuskel), εκτός από τα φ. 5r και 174r σε ημιμεγαλογράμματη γραφή.

Τίτλοι: ημιμεγαλογράμματη γραφή (Auszeichnungsmajuskel), χρυσά γράμματα.

Αρχικά γράμματα: ζώμορφα, πτηνόμορφα ή διακοσμημένα με σχηματοποιημένα φυτικά θέματα.

Επιγραφή μικρογραφίας: κεφαλαία κόκκινα γράμματα.

Αριθμηση τετραδίων: κεφαλαία ελληνικά γράμματα στο δεξιό άκρο του κάτω περιθωρίου στο πρώτο φύλλο recto κάθε τετραδίου.

Σύνθεση τετραδίων: κανονικά τετράδια.

Μορφή πίνακα περιεχομένων: φ. 1v: + ή πίναξ ἤδε τούσδε τούς λόγους φέρει.

45. Αξίζει ωστόσο να επισημάνουμε ότι μόνον οι Βίοι των δύο αγίων από το μήνα Σεπτέμβριο περιλαμβάνονται στο μεταφραστικό μηνολόγιο της μονής Εσφιγμένου 14 (Πελεκανίδης κ.ά., Οι θησαυροί, Β', σ. 365-369, εικ. 327-330) και ότι ο Βίος του αγίου Ευσταθίου, μαζί με άλλους πέντε Βίους αγίων, συνοδεύονται από ευρύτερη εικονογράφηση —κύκλους τεσσάρων σκηνών— στο μηνολόγιο Σεπτεμβρίου του Λονδίνου, Brit. Lib., Add. 11870, αλλά από το ίδιο χειρόγραφο λείπει το φύλλο περγαμηνής που θα περιείχε εικονογράφηση του Βίου του Συμεών Στυλίτη (Ch. Walter, The London September Metaphrast Additional 11870, Zograf 12 (1982), σ. 15, πίν. 8).

46. Anderson, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 35-67.

47. S. der Nersessian, L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age, II, London Add. 19352, Paris 1970, σ. 12.

48. Ειδικότερα για τη σχέση του κωδ. Τάφου 14 και του μηνολογίου της Μόσχας gr. 9: J. C. Anderson, The Common (Studite) Origin of the Moscow Menologium and Jerusalem Gregory, Βυζάντιον LVII (1987), σ. 5-11.

49. Βλ. υποσημ. 46.

50. Ειδικότερα για τη σχέση του ευαγγελίου του Παρισίου, Bibliothèque Nationale, gr. 74 και του ψαλτηρίου του Λονδίνου, Brit. Lib., Add. 19352 βλ.: S. Dufrenne, Deux chefs-d'oeuvre de la miniature du XIe siècle, CahArch 17 (1967), σ. 177-191.

51. Anderson, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 4, 5, 10, 17, D.20

52. Ό.π., σ. 45, σχέδ. C.6, 16, 13, D.21.

53. Για το αντιγραφικό εργαστήριο της μονής Στουδίου γενικότερα βλ. P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin, Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris 1971, σ. 121-128, υποσημ. 72. Ν. Ελεόπουλος, Η βιβλιοθήκη και το βιβλιογραφικόν εργαστήριον της μονής των Στουδίου, Αθήνα 1967. S. Dufrenne, Problèmes de miniaturistes byzantins, JÖB 31/2, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 1981, σ. 448.

54. Τα στοιχεία που παρατίθενται οφείλονται σε από μικροταινία εξέταση του χειρογράφου.

Η φράση καταλαμβάνει το πλάτος δύο στηλών του κειμένου και περιβάλλεται από ορθογώνιο πλαίσιο. Ο πίνακας (φ. 1v-3v) περιέχει την ημερομηνία, τον τίτλο και την αρχή των Βίων που περιλαμβάνονται στον τόμο, καθώς επίσης και εκείνα του Βίου των αγίων Ευδοξίου, Ρωμούλου, Ζήνωνος και Μακαρίου.

Σημειώματα: φ. 4v: + Ἐφιερωθὲν τὸ παρὸν βιβλίον τῇ περιωνύμῳ τῇ Λαύρᾳ τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου / τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ παρ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ μ(η)τροπολίτου Κρήτησ Νικηφόρου καὶ οἱ ἀναγιγνώσκοντες εὐχεσθε ὑπὲρ ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ+.

φ. 326v: Ἐφιερωθὲν τὸ παρὸν βιβλίον τῇ περιωνύμῳ Λαύρᾳ / τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν / ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ παρ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ μ(η)τροπολίτου Κρήτησ νικηφόρου καὶ οἱ ἀναγιγνώ/σκοντες εὐχεσθε ὑπὲρ ἡμῶν / καὶ τῶν γονέων ἡμῶν / ἀλεξίου καὶ ζωῆς+.

(Η γραφή και των δύο σημειωμάτων χρονολογείται στα τέλη του 13ου-αρχές 14ου αιώνα).

Εικονογράφηση-διακόσμηση: Ο πρώτος Βίος του τόμου συνοδεύεται από μία ολοσέλιδη μικρογραφία. Οι τίτλοι πλαισιώνονται από πιόμορφα (φ. 5r, 174r) ή ταινιωτά επίτιτλα (φ. 42v, 54r, 63r, 72r, 80r, 83v, 91v, 99v, 116v, 121v, 133v, 138r, 151v, 163v, 204r, 210r, 227r, 238v, 253r, 264r, 277r, 297r).

Μικρογραφία: φ. 4v: Ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης (21 × 14 εκ.).

Σινά, μονή Αγίας Αικατερίνης, gr. 500⁵⁵

Μεταφραστικό μηνολόγιο για το πρώτο μισό του μηνός Νοεμβρίου (1-16) (τόμος III).

Χρονολόγηση: τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα, γύρω στο έτος 1063.

Περιεχόμενο: 15 Βίοι της στερεότυπης έκδοσης του μηνολογίου του Συμεών Μεταφραστή από 1η μέχρι 16η Νοεμβρίου.

Φύλλα: 305 από περγαμηνή, εκτός από τα φ. 1-2 από χαρτί.

Διαστάσεις: 38,5×27,5 εκ.

Χάραξη: τύπος II,4D κατά Lake, K44C2 κατά Leroy.

Αριθμός σειρών: 29.

Αριθμός γραμμών κατά σειρά: 14-16.

Διαστάσεις γραμμένης επιφάνειας: 27×17,5×7,2 εκ.

Γραφή

Κείμενο: μικρογράμματα γραφή, καστανό μελανί.

Ημερομηνία: κεφαλαία χρυσά γράμματα (Epigraphische Auszeichnungsmajuskel).

Τίτλοι: ημιμεγαλογράμματα γραφή (Auszeichnungsmajuskel), χρυσά γράμματα, εκτός από τον πρώτο Βίο (φ. 5r) με κεφαλαία γράμματα.

Αρχικά γράμματα: ζωόμορφα, πτηνόμορφα ή διακο-

σημένα με σχηματοποιημένα φυτικά θέματα.

Επιγραφές μικρογραφιών: ημιμεγαλογράμματα γραφή (Auszeichnungsmajuskel), κόκκινα γράμματα.

Αρίθμηση τετραδίων: κεφαλαία ελληνικά γράμματα στο δεξιό άκρο του άνω περιθωρίου στο πρώτο φύλλο recto κάθε τετραδίου.

Σύνθεση τετραδίων: κανονικά τετράδια.

Λείπει ένα φύλλο ανάμεσα στα φ. 9 και 10, το οποίο βρίσκεται στο Λένινγκραντ (Δημοτική Βιβλιοθήκη, gr. 373). Αρχικά το πρώτο τεύχος (φ. 3-11) είχε πέντε δίφυλλα:

Μορφή πίνακα περιεχομένων: 3 4 5 6 7 8 9 x 10 11 φ.

3v: ἡ βίβλος ἥδε τούσδε τούς λόγους φέρει. Η φράση καταλαμβάνει το πλάτος μιας στήλης κειμένου και πλαισιώνεται από πιόμορφο επίτιτλο. Ο πίνακας περιέχει την ημερομηνία, τον τίτλο και την αρχή των Βίων του τόμου.

Σημειώματα: φ. 1v-2r: κείμενο του 17ου αιώνα (1627), με το οποίο η ιερά σύναξη των μοναχών της μονής της Αγίας Αικατερίνης Σινά ζητά την οικονομική βοήθεια της χριστιανικής κοινότητας.

φ. 3r: τῷ αὐτῷ μηνὶ εικοστῇ ἡ εἰκάδι / μνήμη τοῦ οσίου (πιο κάτω στο ίδιο φύλλο) οἱ ἀπανταχοῦ εὐρισκόμενοι ὁ παρὼν νοέμβριος, εμετεσταχόθη· ὑπὸ Γερασίου / ἱεροδιακόνου ἐν τῷ σιναιῷ ἀγίῳ ὄρει· ἔτει· / ξρμ (= 1632) κατὰ μῆνα / μάϊ (ακολουθεῖ δυσανάγνωστο μονοκονδύλιο).

φ. 250r: ιταλικό σημείωμα του έτους 1609, στο εξωτερικό περιθώριο.

Εικονογράφηση-διακόσμηση: Κάθε Βίος συνοδεύεται από μία μικρογραφία που καταλαμβάνει το πλάτος μιας στήλης κειμένου. Οι μικρογραφίες πλαισιώνονται από απλή κόκκινη ταινία, εκτός από τη μικρογραφία του πρώτου αγίου του τόμου που περιλαμβάνει δύο σκηνές, καταλαμβάνει το πλάτος δύο στηλών του κειμένου και περιβάλλεται από πλούσια διακοσμημένο ορθογώνιο πλαίσιο. Όλες οι μικρογραφίες συνοδεύονται από επιγραφές. Οι τίτλοι των Βίων πλαισιώνονται από πιόμορφα επίτιτλα.

Μικρογραφίες

φ. 4v: σταυρός που περικλείει την επιγραφή: ΚΟC-ΜΟC ΠΕΦΥΚΑ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΧΗΣ ΠΥΞΙΔΟC.

φ. 5r: Οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός δύο σκηνές: α) οι άγιοι θεραπεύουν τον άνδρα που είχε καταπιεί ένα φίδι, β) οι άγιοι θεραπεύουν την άρρωστη καμήλα.

φ. 25v: Οι άγιοι Ιωσήφ, Ακεψιμάς και Αειθαλάς.

φ. 43v: Ο άγιος Ιωαννίκιος.

φ. 77r: Ο άγιος Γαλακτίων και η αγία Επιστήμη.

φ. 86r: Ο άγιος Παύλος ο Ομολογητής.

φ. 92v: Σκηνή από τη ζωή του αγίου Ιέρωνος.

φ. 98v: Η αγία Ματρώνα.

- φ. 118ν: Η αγία Θεοκτίστη η Λεσβία.
 φ. 129ν: Οι άγιοι Βίκτωρ, Μηνάς και Βικέντιος.
 φ. 136ν: Ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων.
 φ. 175ν: Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος εμπνεόμενος από τον απόστολο Παύλο.
 φ. 275ν: Το μαρτύριο του αγίου Φιλίππου, παρουσία του αγίου Βαρθολομαίου και της αγίας Μαριάμνης.
 φ. 281ν: Οι άγιοι Γουρίας, Σαμωνάς και Άβιβος.
 φ. 302ν: Ο ευαγγελιστής Ματθαίος.

Μόσχας, Ιστορικό Μουσείο, gr. 9 (Vlad. 382)⁵⁶

Μεταφραστικό μηνολόγιο για τους μήνες Μάιο-Αύγουστο (τόμος Χ).

Χρονολόγηση: αντιγραφή του τόμου τελείωσε τον Απρίλιο του έτους 1063.

Περιεχόμενο: 12 αγιολογικά κείμενα από 8 Μαΐου έως 29 Αυγούστου της στερεότυπης έκδοσης του Συμεών Μεταφραστή.

Φύλλα: 233 από περγαμηνή.

Διαστάσεις: 38,5x26,4 εκ.

Χάραξη: τύπος II,4D κατά Lake, K44C2 κατά Leroy.

Αριθμός σειρών: 29

Αριθμός γραμμών κατά σειρά: 14-16.

Διαστάσεις γραμμένης επιφάνειας: 27x17,5x7,2 εκ.

Γραφή

Κείμενο: μικρογράμματη γραφή, καστανό μελάνι.

Ημερομηνία: κεφαλαία χρυσά γράμματα (Epigraphische Auszeichnungsmajuskel).

Τίτλοι: ημιμεγαλογράμματη γραφή (Auszeichnungsmajuskel) με χρυσά γράμματα.

Αρχικά γράμματα: ανθρωπόμορφο, ζωόμορφο, πτηνόσχημα ή διακοσμημένα με σχηματοποιημένα φυτικά θέματα.

Επιγραφές μικρογραφιών: ημιμεγαλογράμματη γραφή, κόκκινα γράμματα.

Κολοφών: φ. 233ν: *εἴληφε τέλος ἡ ὑστάτη αὕτη δέλτος τῶν δέκα βιβλίων τῶν μεταφράσεων τοῦ Λογοθ(έ)τ(ου) μηνι ἀπριλίῳ ἰνδ. πρῶ(τη) ἔτους 5φρα ἔπι Κωνσταντίνου τοῦ εὐσεβοῦς καὶ μεγάλου βασιλέως Ρωμαίων τοῦ Δούκα καὶ Ἰωάννου τοῦ εὐτυχοῦς καίσαρος αὐταδέλφου αὐτοῦ καὶ Κωνσταντίνου τοῦ ἀγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. τριάς παράσχοι τοῖς ἔμοις πόνοις χάριν.*

Εικονογράφηση-διακόσμηση: Κάθε Βίος συνοδεύεται από μικρογραφία που καταλαμβάνει το πλάτος μιας στήλης κειμένου εκτός από την πρώτη. Οι μικρογραφίες περιλαμβάνουν ολόσωμες μορφές αγίων ή κύκλους από δύο έως τέσσερις σκηνές που διατάσσονται η μία κάτω από την άλλη. Οι σκηνές στη μικρογραφία του πρώτου Βίου τοποθετούνται σε οριζόντια διάταξη και περιβάλλονται από πλούσια διακοσμημένο ορθο-

γώνιο πλαίσιο. Οι άλλες μικρογραφίες πλαισιώνονται από απλή κόκκινη ταινία. Οι μικρογραφίες συνοδεύονται από μακρές επεξηγηματικές πολλές φορές επιγραφές. Οι τίτλοι των κειμένων πλαισιώνονται από πύμορφο επίτιτλα.

Μικρογραφίες:

- φ. 1r: Ο άγιος Αρσένιος, δύο σκηνές: α) είσοδος του αγίου εφίππου στην Κωνσταντινούπολη, β) ο άγιος διδάσκει τους Αρκάδιο και Ονώριο.
 φ. 28ν: Οι άγιοι Μανουήλ, Σάβελ και Ισμαήλ, δύο σκηνές: α) οι άγιοι μπροστά στον αυτοκράτορα, β) αποτομή των αγίων.
 φ. 40r: Ο άγιος Σαμψών ο Ξενοδόχος.
 φ. 57r: Οι άγιοι Πέτρος και Παύλος, δύο σκηνές: α) μαρτύριο του αγίου Πέτρου, β) μαρτύριο του αγίου Παύλου.
 φ. 72ν: Ο άγιος Προκόπιος.
 φ. 101r: Ο άγιος Παντελεήμων, δύο σκηνές: α) θαύμα του αγίου με την ανάσταση παιδιού, β) αποτομή του αγίου.
 φ. 119r: Ο άγιος Καλλίνικος, δύο σκηνές: α) θαύμα με το νερό, β) μαρτύριο του αγίου.
 φ. 125r: Ο άγιος Ευδόκιμος.
 φ. 136r: Οι Μακκαβαίοι, δύο σκηνές: α) οι Μακκαβαίοι μπροστά στο βασιλιά Αντίοχο, β) μαρτύριο δύο παιδων Μακκαβαίων.
 φ. 159ν: Η εορτή της Κοιμήσεως της Παναγίας, τρεις σκηνές: α) Γενέσιο της Θεοτόκου, β) Γέννηση του Χριστού, γ) μεταφορά της εσθήτας της Παναγίας στο ναό των Βλαχερνών.
 φ. 192ν: Η ιστορία του Αβγάρου, τέσσερις σκηνές: α) ο Άβγαρος άρρωστος στη κλίνη, β) ο Χριστός γράφει στον Άβγαρο, γ) ο Χριστός με τον αγγελιοφόρο που κρατεί το Μανδήλιο, δ) η παράδοση του Μανδηλίου στον Άβγαρο.
 φ. 210r: Ο Ιωάννης ο Πρόδρομος δύο σκηνές: α) Γέννηση του Ιωάννη, β) Αποτομή και Εύρεση της κεφαλής του.

Προέλευση: το χειρόγραφο ανήκε στη μονή Σταυρονικήτα, απ' όπου το έφεραν το 19ο αιώνα στην Συνοδική βιβλιοθήκη της Μόσχας.

Δεκέμβριος 1989

55. Τα στοιχεία που παρατίθενται προέρχονται από την επί τόπου εξέταση του χειρογράφου. Το άρθρο βρισκόταν ήδη στο τυπογραφείο όταν κυκλοφόρησε το βιβλίο των K. Weitzmann and G. Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai, The Illuminated Greek Manuscripts, Vol. one: From Ninth to the Twelfth Century*, Princeton, N.J. 1990, όπου δημοσιεύεται και το χειρόγραφο του Σινά gr. 500 (αριθ. 28, σ. 73-80, εικ. 199-217, πίν. XVI: a).

56. Τα στοιχεία προέρχονται από βιβλιογραφικές αναφορές και από την παρατήρηση δημοσιευμένων φωτογραφιών (βλ. υποσημειώσεις άρθρου).

Angeliki Mitsani

ATHOS, LAVRA Δ46: A “STUDITE” MENOLOGION FROM THE THIRD QUARTER OF THE 11th CENTURY

The manuscript from Mount Athos, Lavra Δ46 is a Metaphrastian Menologion for the saints of the month of September. It is illustrated with only one full page miniature bearing the portrait of the first saint of the month, Symeon Stylite the Elder (f. 4v) in the simplest and conventional type of stylite saints which was developed in mid-Byzantine art. Further decoration includes two pi-shaped headpieces and twenty two headbands and decorated initial letters in flower petal style combined with birds or animals.

The systematic comparative study of the Lavra menologion proved that it is associated with two Menologia of a Metaphrastian edition of 1063: the manuscripts Moscow, gr. 9 and Sinai, gr. 500. Palaeographical and codicological similarities as well as those of the initial letters and the decorative motifs of the headpieces, which were found between the Lavra Δ46 and the Moscow and Sinai manuscripts, allow the dating of the Lavra manuscript to around 1063, since it was written by the same copyist as that of the Moscow-Sinai edition. Further-

more, the above similarities indicate that the Lavra manuscript comes from the same scriptorium. However the different type of illumination in the Moscow and Sinai manuscripts in scenes of miracles and martyrdoms of the saints does not permit the conclusion that the Lavra Menologion is a volume of the same edition as the Moscow and Sinai menologia.

Consequently, the problem arises of locating the scriptorium. J. Anderson has formulated the seductive hypothesis that the Moscow and Sinai edition came from the Studite scriptorium. Since the Stoudite origin of these two manuscripts has been accepted, then the Lavra Δ46 must be considered a product of the same scriptorium of this distinguished Constantinopolitan monastery. This theory is supported by the similarities of the initial characters of the Lavra codex with the entire group of manuscripts which also have been assigned to the Stoudite monastery, since the poor state of preservation of the unique miniature of the Lavra Menologion does not permit sure stylistic comparisons.